

L'ERMITA DE SANT JOAN DE DÉNIA I LA CONFRARIA DELS “NEGRES”: UNA CONFRARIA D'ESCLAUS I UNA TRADICIÓ RELIGIOSA I FESTIVA AMB 500 ANYS D'HISTÒRIA.

Rosa Sesar Pérez
Arxiu Històric Municipal de Dénia

El culte a sant Joan és una de les de més antigues tradicions en tota la Mediterrània. La seua celebració – el 24 de juny – coincideix amb el solstici d'estiu, moment clau en la celebració dels ancestrals ritus pagans que el cristianisme assimilà i adaptà per integrar-los en el seu corpus devocional. Sant Joan com a precursor de Jesucrist tindrà un paper destacat en el santoral cristià sent molt nombroses les seues representacions i les capelles destinades al seu culte, prova d'aquesta especial inclinació pel sant la trobem en l'ús tant difós del seu nom –Joan– que serà un dels més freqüents des d'època medieval fins a l'actualitat.

La devoció per sant Joan és coneguda a Dénia des de l'època medieval. En la primitiva església de l'Assumpció, situada dalt del castell en la Vila Vella, ja existia una capella dedicada als sants Joans: sant Joan Baptista i sant Joan Evangelista, amb un benefici instituït, des d'antic, per Galcerà Solivella, segons indica el llibre de visites del 1594. Al segle XV, s'alçarà l'edifici original de l'actual ermita de Sant Joan. Aquesta ermita és d'estil gòtic amb una sola nau sustentada per un arc apuntat, de semblants característiques arquitectòniques a la de Santa Llúcia; es degué construir per la meitat del segle XV o un poc abans ja que la primera referència documental que tenim data de l'any 1471 quan el notari Rafael Xulbi registra la següent escriptura: *“dos trossos de terra de garroferal i un estable d'ovelles a la partida de les ermites ... confronta en un barranc, en la muntanya i amb el camí de Xàbia i el de santa Llúcia”*, d'aquest document podem deduir que el 1471 les ermites de Sant Joan i Santa Llúcia ja estaven construïdes i feia el temps suficient com per a donar nom (*“partida de les ermites”*) a aquest territori de la vessant nord del Montgó.

No tenim dades de les persones que propiciaren l'obra de l'ermita de Sant

Joan però sí podem apuntar algunes pinzellades del període en què es va construir. Durant el segle XV la vila de Dénia visqué uns temps de conflicte per la seua decidida oposició a passar de la jurisdicció reial, a la senyorial. Dénia havia estat des de la conquesta sempre en mans de membres de la família reial i la decisió del futur rei Joan II, germà del rei Alfons el Magnànim i aleshores el seu lloctinent en el regne, de concedir Dénia i Xàbia a la família castellana dels Sandoval, l'any 1431, troba la resistència de les dos poblacions. El 1454 els de Dénia, amb el recolzament de les tropes de la ciutat de València, es negaren a acceptar el nou senyor i l'any següent sofriren un setge per part del lloctinent de Magnànim. La situació es mantingué fins el 1477.

En aquells temps, la vila de Dénia vivia un moment d'un cert benestar econòmic. Els interessos comercials havien fet que proliferaren els cultius de l'ametlla i el raïm per a pansa, encara que continuava cultivant-se en les millors terres el blat per a garantir el pa als veïns, i aquests cultius destinats al comerç s'estengueren per noves terres conreades augmentant la producció. El port, cor econòmic de Dénia, es convertí en un punt important en el tràfic de fruits secs cap al nord d'Europa, sobretot a Flandes i com a resultat es produí una major riquesa per als propietaris i mercaders locals, que ben bé des del consell municipal, desitjosos de deixar testimoni de la seua posició, podrien haver destinat una part dels guanys a obres de caràcter pietós com seria la construcció i ornat de capelles i ermites.

Més de cent anys després, a finals del segle XVI, el culte a l'ermita de Sant Joan devia estar en decadència i l'edifici fora d'ús, ja que no apareix cap menció de l'existència de l'ermita de Sant Joan en els llibres de Visites Pastorals dels anys 1594 i 1597, conservats a l'Arxiu de la Parròquia de l'Assumpció, en els quals el representant de l'Arquebisbat de València després d'una "visita" d'inspecció anotava la situació dels edificis de culte i la comptabilitat de la parròquia. Reforça la idea del declivi de l'ermita en aquest període el que aparega en la Visita de l'any 1600 la constitució d'una confraria baix l'advocació de sant Joan Baptista però que es va fundar a l'ermita de Ntra. Sra. de Loreto, en l'actual carrer Loreto, sense fer cap menció a l'ermita de Sant Joan al Montgó. Sembla ser que aquesta nova confraria, està en la base de la recuperació del culte al sant en l'antiga ermita abandonada.

Segons la Visita Pastoral de l'any 1600 es va registrar a Dénia :

“ Una cofradía de san Joan Bautista instituida en la capilla y hermita de Nuestra Señora del Oretto con licencia del señor doctor Cristóbal Colom, visitador general de esta diócesis, a suplicación de los negros de dicha villa. Parece que después de su fundación, de dicha cofradía, los dichos

negros han hecho cada año el día de sant Joan fiesta solemne de lo que los negros han llegado de limosna y caridad, el que ellos hazen, parece que gastan más que reciben, mándose a Manuel de Soberats, clavario que es de este año 1600 a 1601 que él y los que le sucediesen tengan libro de recibo y gasto”

Segons aquesta informació la confraria de Sant Joan Bautista es va fundar l'any 1598 o 1599, donat que el 1600 ja havia celebrat alguna festa al sant i registrava en la seua comptabilitat un saldo negatiu “*gastan más que reciben*”.

Aquesta **confraria dels “negres”** reunia esclaus africans cristianitzats. Els “negres” s’agrupaven baix l’advocació de sant Joan probablement per ser el sant més representatiu dels nous baptismes, ja que el bany del sant en les aigües del riu Jordà, acompanyat d’una confessió dels pecats, va quedar en la simbologia cristiana com a signe de perdó i compromís d’una vida nova. Encara que hem trobat en altres llocs confraries de negres sota diverses advocacions: la Verge de Gràcia, Ntra. Sra. dels Àngels, Verge del Roser, Verge de la Presentació, Sant Sebastià, Sant Benet de Palerm (sant de raça negra), Sant Sepulcre, etc....

La confraria de Sant Joan de Dénia no va poder mantenir per molt de temps la seu original, ja que el gener del 1604, el marquès de Dénia i duc de Lerma, Francisco de Sandoval i Rojas, fundà el convent de les Agustines al costat de l’ermita de Loreto, la qual quedà integrada en el convent (també absorbí el convent un local municipal on es reunia la confraria de la Santíssima Sang de Crist). No sembla possible que un convent femení de clausura compartira cap local amb una confraria i menys en tractar-se d’una confraria d’esclaus africans, sempre vista amb certa reticència; esclaus que allí es reunien per a organitzar la festa del sant i també per a establir un lligam com a comunitat ètnica dins de la Dénia del segle XVII. La confraria per aquestes circumstàncies degué buscar una nova seu i probablement es pensà en l’ermita abandonada, un lloc fins i tot més adient per estar més apartat, on els “negres” podrien tindre més llibertat a l’hora de reunir-se i gaudir de les seues reunions amb balls i músiques pròpies de la seua cultura autòctona, sense “molestar” els veïns. En aquest sentit, tenim constància documental que pel 1632 ja estaven els confreres “negres” celebrant la festa de sant Joan a l’antiga ermita del Montgó, tradició que mantindran en avant, fins al final d’aquesta confraria.

Entre 1632 i 1643 es succeïren al front de la confraria els següents esclaus amb el càrrec de clavari. (S’observa que en ocasions figura el nom de l’esclau amb el cognom del seu propietari):

- 1632-1633. Clavari: Antonio, de Rafel Lleó, “*moreno*”, el qual va rebre tot el que pertanyia a la confraria i a més 2 lliures, 14 sous i 9

diners. En total 9 lliures, 7 sous i 9 diners, que era una quantitat prou modesta.

- 1633-1634. Clavari: Gaspar Miró, “moreno”.
- 1634-1635. Clavari: Joan, “moreno”, esclau de Francisco Martí.
- 1635-1636. Clavari: Juan “moreno”.
- 1636-1637. Clavari: Jusepe, esclau de Roque Gavilà.
- 1637-1638. Clavari: Antonio Lleó
- 1638-1639. Clavari: Miquel Moya.
- 1639-1640. Clavari: Jusepe Gavilà.
- 1640-1641. Clavari: Juan Martí.
- 1641-1642. Clavari: Antonio Lleó
- 1642-1643. Clavari Juan Moya.

Respecte a les obres d'ampliació de l'edifici que consistiren en afegir als peus de la nau un pòrtic renaixentista amb arc de mig punt i un banc corregut interior, son obres dirigides a dotar a l'edifici d'un espai exterior, però cobert, i millorar l'ús i la comoditat dels assistents als actes. Millores que perfectament podrien dirigir-se a facilitar les activitats i reunions de la confraria titular. Per tot açò i a mode d'hipòtesi, podem apuntar que potser les obres a l'ermita es produïren en aquest mateix moment de canvi de seu de la confraria de sant Joan; per tant, serien del primer terç del segle XVII. Pensem que la fundació del convent, promogut pel marquès com a patró, amb la col·laboració del municipi, deixà sense seu una confraria en la que l'Església solia tindre un especial interès, per tot allò que suposava d'evangelització i propagació del cristianisme. El canvi de local de reunions implicava la reparació de l'ermita del Montgó, abandonada des de feia anys. Construïda en el segle XV, com ja hem comentat, no devia tindre aleshores cap activitat religiosa ja que no apareix menció d'ella en els llibres de visita parroquials que es conserven: visites de 1594, 1597 i 1600.

La peculiaritat de la confraria de Sant Joan deriva d'estar integrada per esclaus cristianitzats que actuaven de clavaris de la societat i en el fet que eren els seus propietaris els que sembla que contribuïen o col·laboraven en mantenir-la econòmicament, segons s'explica en la Visita de 1648:

“Hay en la ciudad de Dénia y dentro del término una ermita de la invocación de Sant Juan Bautista, la qual ermita viene a estar en la falda del Montgó a vista de la misma ciudad y en ella hay una cofradía de la qual en cada un año se nombra un clavario siguiendo el orden antiguo, esto es que cada un año nombran uno de los esclavos cristianos de algunos particulares señores que los tienen y por su devoción sustentan la dicha ermita y cofradía y siempre nombran ellos mismos un clérigo para que les lleve la cuenta y razón y cuide de ir a decir misa a la dicha ermita y al presente lo es Mossen

Gerónimo Gavilá”

En aquest any 1648 s’especifica que en:

L’any 1643-1644, fou clavari, Jusepe, esclau de Roc Gavilá, el qual va rebre d’allò que es va arregar al plat i tot el demés que pertany a la confraria un total de 15 lliures, 6 sous i 9 diners. I que va gastar 8 lliures, 13 sous i 6 diners, en cera i oli per a la festa del dia del sant, en una processó el mateix dia i en les demés coses necessàries en l’ermita del sant.

L’any 1644-1645 tingué el càrrec de clavari, Antonio, l’esclau d’Antoni Muled, que tingué unes despeses similars.

L’any 1645-1646, fou clavari, Antonio, l’esclau de Pasqual Lleó.

L’any 1646-1647, fou clavari, Antonio, l’esclau d’Andreu Gavilá.

Es coneixen casos de confraries d’esclaus negres lliberts, com la confraria dels negres de València que actuà entre finals del segle XV i XVI, però també hi ha confraries de negres que continuaven sent esclaus i que unien esclaus i lliberts com la germandat de “los negritos” de Sevilla constituïda entre el 1394 i el 1400, la dels “Morenos” de Cádiz constituïda el 1591, la “hermandad de los negros” de Triana, de l’any 1584. La confraria de Dénia sembla estar majoritàriament formada per esclaus, negres o “morenos”, ja que tan sols en una ocasió, l’any 1648-1649, fa menció d’un clavari: Domingo, indicant que és un esclau lliure i en la Visita del 1667 s’especifica que l’ermita i congregació de Sant Joan Baptista és de cristians nous, esclaus d’alguns particulars de la ciutat.

La presència d’esclaus a Dénia, com en totes les ciutats i més en les portuàries, és un fet corrent fins al segle XVIII en què de manera generalitzada es redueix el seu nombre sobretot per la relativa pau existent entre els països mediterranis, ja que eren els africans els que proporcionaven la major quantitat d’esclaus. El fet de ser Dénia un punt de contacte comercial i la seua condició de port i frontera natural, feia que fóra un lloc en el qual hi havia esclaus, a tall d’exemple sabem que pel 1580 el mercader Juan Auger havia portat per mar tres esclaus negres per a uns mercaders de Cullera i Dénia i que el 1647 se sol·licitava autorització per a batejar a Dénia un esclau africà.

Els esclaus procedien majoritàriament de les costes del nord d’Àfrica – Berberia – sobre tot de la zona d’Orà i més al sud de Guinea, el que determinava que racialment foren negres o de color de “codony cuit”, segons terminologia de l’època, o “morenos” com també apareix als documents de l’arxiu parroquial. Per a l’esclavitud existien dos causes. La guerra i el naixement. Per la guerra es feren molts esclaus entre els musulmans que vivien a la Península i els procedents dels constants conflictes armats amb

el nord d'Àfrica, es deien esclaus de "bona guerra" aquells que tenien tota la documentació sobre la seua reducció a l'esclavitud en regla, es a dir que eren esclaus legals; també quedaren com a esclaus alguns dels moriscs que es quedaren després de l'expulsió l'any 1609. Per naixement, el fill d'esclau era també esclau, encara que el pare, cas més freqüent, fóra lliure.

En general, els esclaus es veien com un signe de prestigi i distinció i interessava la seua possessió més en aquest aspecte que per a realitzar treballs durs. Solien destinar-se al treball domèstic, sobre tot les dones, com a criades eren molt ben valorades i alguns homes es destinaven al treballs artesanals en tallers; en alguns casos, també realitzaven les tasques més dures, com tallar llenya per a un forn, etc. ... També era molt freqüent que el clergat tinguera esclaus com a criats domèstics, sembla ser que amb un caràcter més benèfic i amb la idea primordial de la seua evangelització i per tant de la seua salvació. Per tant, els compradors eren persones benestants, sobretot mercaders, llauradors acomodats i artesans, donat el preu prou elevat dels esclaus.

La conversió al cristianisme dels esclaus, tant africans com àrabs, era habitual ja que així milloraven les condicions de vida i afavorien el seu possible alliberament. Altra qüestió és que realment estigueren correctament adoctrinats en el cristianisme; fet que ja no era tan normal. En el moment del baptisme prenen un nom cristià i en ocasions el cognom del seu propietari. Aquesta cristianització, també contribuïa a la seua acceptació dins de la societat i en aquest ambient és creïble que els nous cristians tingueren especial interès en formar confraries que deixaren ben evident la seua devoció i el seu fervor religiós.

A Dénia seguint durant trenta anys (1632-1666) el llistat de clavaris esclaus de la Confraria de Sant Joan que s'han conservat en els llibres de Visita, per exemple: "Joan, moreno, esclau de Francisco Martí; Salvador, esclau de Vicente Palau; Jusepe, esclau de Roque Gavilà, etc"; trobem les famílies propietàries des esclaus critianitzats veritables impulsors del culte a l'ermita de Sant Joan: els Moya, Gavilà, Mulet, Lleó, Palmir, Palau, Esteve, Martí i Just; en general famílies destacades de Dénia, que en diferents èpoques integraren el govern municipal i que mogudes per la pietat religiosa es preocuparen per la cristianització dels seus esclaus i contribuïren a les despeses de l'ermita de sant Joan i de les seues festes.

En aquell temps, la festivitat al sant, per la informació que ens ha arribat, tenia un caràcter marcadament religiós, consistia en anar a l'ermita el dia de la festa, encendre ciris i cresols amb oli al sant, una missa resada i una processó amb la custòdia de sant Joan; per tal motiu les referències a les despeses de la festa solen ser en cera per als ciris, oli per a les llànties i les

obres per a la conservació de l'ermita. A més, a bon segur es faria festa dels confreres i visitants fora de l'ermita amb menjars, balls i jocs. Aquestes activitats festives en l'ambient bucòlic del camp en ocasions devien resultar excessivament “animades” a l'entendre del Clergat que en la Visita de l'any 1643 anotava en relació a les festes de les ermites de Dénia:

“mando a los ermitaños que no permitan que haya vigiliias de noche sino que cierran las puertas en siendo las primeras oraciones y no las habran hasta de día, ni tampoco permitan que dentro de dichas iglesias coman, jueguen o duerman, ni hagan otras cosas indecentes y contrarias al respecto que se debe a semejante lugar...”

La confraria tenia la tutela directa de l'església de Dénia. Donat el total analfabetisme dels esclaus, des del principi tingué la col·laboració d'un clergue. El 1648 era aquest clergue mossén Jeroni Gavilà, prevere beneficiat de l'església de Dénia, que s'encarregava de controlar la comptabilitat de la confraria: *“la cuenta y razón”*, i deia la missa a l'ermita quan eren les festes del sant. Aquest rector Gavilà, a partir de l'any 1652, deixà una renda per tal de garantir la celebració de la missa: *“para que se diga una missa resada”* i la continuïtat de la festa; llegà una renda anual de 10 sous i 6 diners i a més 10 lliures i 10 sous en propietat, renda de la que respon amb un censal Antonio Vallés, amb auto de carregament rebut per Cosme Gavilà, notari, el 7 de març de 1635.

Seran clavaris en aquest període:

- 1643. Clavari: Joan Batista Jusephe, esclau.
- 1647-1648. Clavari: Joan, esclau de Miquel Moya.
- 1648-1649. Clavari: Domingo, esclau lliure.
- 1649-1650. Clavari: Manuel, esclau.
- 1651-1652. Clavari: Jusep, esclau.
- 1652-1653. Clavari: Antonio, esclau.
- 1664-1665. Clavari: Salvador, esclau de Vicent Palau.
- 1665-1666. Clavari: Joan, esclau de Lluís Just.
- 1666-1667. Clavari: Ambrosio, esclau d'Antoni Esteve.

La Visita de l'any 1667 és l'última en que trobem menció a la confraria d'esclaus. Per tant la seua existència durà uns setanta anys, aproximadament en el període entre 1598 a 1670. A finals del segle XVII, pel 1671, ja no tenim notícies dels integrants de la confraria de Sant Joan, ja que encara que es parla de l'ermita ja no hi ha referències als confreres ni a la seua situació. Podem suposar que la confraria d'esclaus, “els negres”, podia haver desaparegut per la manca d'esclaus a Dénia. No tenim moltes dades a aquest respecte, però revisant quasi al complet els llibres del segle XVIII

de batejos i defuncions de l'església de l'Assumpció de Dénia, no arriben a deu, els esclaus que allí apareixen; òbviament, esclaus cristians, com els que integraven la confraria de sant Joan Baptista.

Ara bé a l'ermita de Sant Joan es continuà amb les festes al sant. Serien els propietaris dels esclaus els que es farien càrrec?, no ho sabem, perquè res diuen els documents sobre les persones, però és molt probable; en contrapartida, el 1671 trobem el primer inventari de béns de l'ermita, el qual serà la base dels posteriors i que ens parla d'un lloc de culte ben dotat i ben ornat:

“Primo una casulla de damasco colorado con estola y manipulo de lo mismo.

Item un alba com amito y cíngulo.

Item un misal.

Item una bolsa colorada y dos corporales.

Item un cubre cáliz de tafetán.

Item una cruz sobredorada.

Item dos candeleros de bronce.

Item una custodia con dos imágenes una de Ntra. Señora, la de San Juan Bautista, y otra de San Juan Evangelista.

Item un estandarte de lienzo blanco y en medio una efigie de dicho santo.

Item tres lámparas de bronce.

Item un frontal de riso aforrado de lienzo.

Item una línea bordada de seda carmesí.

Item dos manteles de lienzo para el altar. “

Com ja hem apuntat, encara que el esclavisme es va reduir molt al llarg del segle XVIII i per tant no hi havia esclaus per a mantindre la confraria, probablement, continuaren les mateixes famílies propietàries dels esclaus amb aquesta tradició, ja que consta que l'ermita de Sant Joan al llarg del segle XVIII es manté en bon estat i es registren noves donacions per part dels ara “*mayordomos*” de la confraria. Com a prova de l'interès pel culte, tenim que el 1733 apareix menció: “*de una custodia para llevar el santo en procesión que se ha hecho nueva a expensas del mayordomo*”. El 1758 s'especifica: “*hallándose desente la referida ermita y con limpieza los pocos ornamentos que en ella existen, supliéndose de otra parte los demás quando se ha de celebrar misa en ella*”, és a dir, que segurament per seguretat i control, donada la llunyania de la població d'aquesta ermita, els ornats més valuosos es guardaven a casa dels confreres i es portaven a l'ermita per a la celebració de la festa. Com a novetat en aquest any 1758, figura a l'inventari de l'ermita l'existència d'una campana mitjana de bronze situada a la teulada de l'edifici. L'inventari del 1769, afegeix “*una campana pequeña de bronce para las misas y dos candeleros, ambas cosas hechas de nuevo*”. La visita del 1791 encara ens diu de l'ermita de Sant Joan: “*está desente y*

con todos los ornamentos necesarios para celebrar el Santo Sacrificio de la misa”.

A primeries del segle XIX ja es detecta un cert abandó en l'ermita, probablement resultat de la destrucció que la ciutat i el terme de Dénia sofriren amb la Guerra d'Independència. Posteriorment s'evidencia que l'ermità, que treballava les terres del voltant i tenia cura de les instal·lacions, encara ocupava l'habitatge annex a l'edifici de l'església, però la decadència és evident. L'any 1820 el visitador eclesiàstic ordena que es retire el Santo Cristo de l'ermita de Sant Joan i que es tapie una finestra que dona a casa de l'ermità; per altra banda, a l'ermita no més es conservava una casulla roja i es portava tot el que calia quan es feia la festivitat.

A finals del segle XIX ja es diu que l'edifici està abandonat i amenaça ruïna. No serà fins l'any 1979 quan aquest destacat edifici gòtic, es declare Monument Històric Artístic Local. Pel moment, la festa i l'edifici restaurat semblen tindre assegurat el seu futur, amb l'activitat continuada de la Comissió de l'Ermita de Sant Joan que manté viva aquesta antiga tradició devota i festiva iniciada a Dénia fa més de cinc-cents anys.